

Ο ΥΠ' ΑΡΙΘΜΟΝ 2590 ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΚΩΔΙΞ ΤΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΗΣ ΒΑΤΙΚΑΝΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ*

ΥΠΟ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ Σ. ΜΑΡΚΟΥ

Ἡ πρώτη πληροφορία διὰ τὸν ὑπ' ἀριθ. 2590 ἐλληνικὸν κώδικα τῆς Ἀποστολικῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης, ὀφείλεται εἰς τὸν Mgr. L. Petit (1868 — 1927). Ὁ σοφὸς οὗτος ἐρευνητὴς ἤδη τὸ 1927 ἀνέφερε χαρακτηριστικῶς : «... En examinant le ms. 8 de la bibliothèque de feu Alexis Colybas, le docte professeur s'aperçut bien vite qu'il se trouvait en présence ou de l'autographe même de Malaxos, ou tout au moins d'un exemplaire écrit sur cet autographe, au mois de mai 1561, pour le métropolitite de Thèbes Joasaph. Chose plus remarquable encore, au lieu d'être écrit en grec moderne, comme presque tous les autres manuscrits examinés jusqu'ici par les savants, l'exemplaire en question est en grec ancien. A la différence des premiers, les manuscrits de ce genre sont très rares, et l'on n'en connaît que deux ou trois exemplaires, dont l'un vient d'entrer par nos soins à la bibliothèque Vaticane. Dans cette rédaction, l'ouvrage contient 580 chapitres¹».

Μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἦτο γνωστὴ ἡ ὑπαρξίς τριῶν μόνον χειρογράφων κωδίκων, οἵτινες περιεῖχον τὸν νομοκάνονα τοῦ Μ. Μαλαξοῦ ὑπὸ τὴν ἀρχικὴν αὐτοῦ μορφήν². Ἐπρόκειτο διὰ τοὺς κώδικας :

α. Ὑπ' ἀριθ. 8 τῆς ἰδιωτικῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ἀλεξίου Κ. Κολουβᾶ, νῦν δὲ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν³.

β. Ὑπ' ἀριθ. 287 τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἰβήρων⁴, καὶ

* Θερμαὶ εὐχαριστίαι ὀφείλονται εἰς τὸν Καθηγητὴν τῆς Παλαιογραφίας καὶ Διπλωματικῆς τῆς Σχολῆς τοῦ Βατικανοῦ, Mgr. Paul Canart, ὅστις παρέσχεν εἰς τὸν γράφοντα πολυτίμους πληροφορίες περὶ τῆς προελεύσεως τοῦ κώδικος.

1. Βλ. L. Petit, Malaxos Manuel, historien et canoniste grec du XVIe siècle, ἐν Dictionnaire de Théologie Catholique, Tome 9me (Deuxième partie), Paris, 1927, σπ. 1764 - 1765.

2. Βλ. Κ. Ι. Δουβουνιώτη, Ὁ Νομοκάνων τοῦ Μ. Μαλαξοῦ, Ἀθῆναι, 1916, σελ. 20. Δ. Σ. Γκίνη, Ἡ εἰς «φράσιν κοινὴν» παράφρασις τοῦ Νομοκάνονος τοῦ Μαλαξοῦ, Ἑλληνικά, τ. 8, Ἀθῆναι, 1935, σελ. 29-47. Τοῦ αὐτοῦ, Ὁ Νομοκάνων τοῦ Μαλαξοῦ ὡς πηγὴ δικαίου τοῦ μετὰ τὴν ἄλωσιν Ἑλληνισμοῦ, Ἀνάτυπον ἐκ τῶν Πρακτικῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 13, 1938, σ. 396, σημ. 3.

3. Περιγραφεῖς ὑπὸ τοῦ Σπ. Λάμπρου εἰς Νέον Ἑλληνομνήμονα, τόμ. 11, 1914, σ. 474 ὡς τὸ ὑπ' ἀριθ. 8 χειρόγραφον τῆς ἰδιωτικῆς βιβλιοθήκης τοῦ ἐν ἔτει 1915 ἀποβιώσαντος Ἀλεξίου Κ. Κολουβᾶ.

4. Περιγραφεῖς ὑπὸ τοῦ Σπ. Λάμπρου εἰς Κατάλογον τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἀγίου Ὁρους Ἑλληνικῶν Κωδίκων, τόμ. Β', ἐν Κανταβρυγία, 1900, σ. 73.

γ. 'Υπ' ἀριθ. 278 (209) τῆς Ρουμανικῆς 'Ακαδημίας⁵.

Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Mgr. L. Petit, οὐδὲν ἐνδιαφέρον ἐπεδείχθη ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν διὰ τὸν μνημονευθέντα ὑπ' αὐτοῦ κώδικα. Μόνον μετὰ πάροδον τεσσάρων περίπου δεκαετιῶν, ὁ Mgr. P. Canart καὶ ὁ Π. Νικολόπουλος ἐπεσήμαναν τὴν ὕπαρξιν τοῦ κώδικος εἰς ἀνεξερευνήτον μέχρι τότε τμήμα 'Ελληνικῶν χειρογράφων κωδίκων, εἰσαχθέντων ἀπὸ τινων δεκαετιῶν εἰς τὴν Βατικανὴν Βιβλιοθήκην⁶. 'Εν συνεχείᾳ, ὁ Δ. Γκίνης, χρησιμοποιοῦν τὰς πολυτίμους πληροφορίες τοῦ Π. Νικολόπουλου, ὑπεγράμμιζεν εἰς μελέτην του⁷ ὅτι πρόκειται, ἀναμφιβόλως, περὶ τοῦ τετάρτου χειρογράφου, ὅπερ περιέχει τὸν Νομοκάνονα ὑπὸ τὴν ἀρχικὴν αὐτοῦ μορφήν.

'Ο γράφων, τῇ ὑποδείξει τοῦ Δ. Γκίνη, περιέλαβεν εἰς τὴν διδακτορικὴν του διατριβὴν⁸ καὶ σύντομον περιγραφὴν τοῦ κώδικος. Νῦν δέ, ὁρμώμενος ἐκ τῆς προσεχοῦς κριτικῆς ἐκδόσεως τοῦ νομοκάνονος τοῦ Μ. Μαλαξοῦ ὑπὸ τὴν ἀρχικὴν αὐτοῦ μορφήν, ὑπὸ ὁμάδος ἐπιστημόνων τοῦ Κέντρου 'Ερεῦνης τῆς 'Ιστορίας τοῦ 'Ελληνικοῦ Δικαίου τῆς 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν⁹, προβαίνει εἰς τὴν ἀκολουθοῦσαν λεπτομερεστέραν παρουσίαν τοῦ ἀποκειμένου εἰς τὴν Βατικανὴν Βιβλιοθήκην ὑπ' ἀριθ. 2590 ἑλληνικοῦ χειρογράφου κώδικος.

Προέλευσις τοῦ κώδικος. Τὴν ὕπαρξιν τοῦ ἐν λόγῳ κώδικος, ὡς ἤδη ἀνεφέρθη, ὑποδεικνύει τὸ πρῶτον ὁ Mgr. L. Petit. 'Εκ τῶν γραφομένων αὐτοῦ προκύπτει ὅτι ὁ κῶδιξ οὗτος προέρχεται ἐκ τῆς προσωπικῆς του βιβλιοθήκης. Δυστυχῶς, ὅμως, οὐδεμία ἐτέρα σοβαρὰ ἐνδείξεις ὑπάρχει, καθ' ὅσον :

- α. 'Ο L. Petit δὲν ἀφῆκεν inventario τῶν χειρογράφων κωδίκων τῆς βιβλιοθήκης του.
- β. 'Εν ᾧ εἰς πολλοὺς ἄλλους κώδικας εἰσαχθέντας εἰς τὴν Βατικανὴν Βιβλιοθήκην ὑπῆρχεν ἐτικέττα ἡριθμημένη ἀπὸ αὐτὸν τοῦτον τὸν L. Petit, ὁ προκείμενος κῶδιξ οὐδεμίαν ἐτικέτταν ἔφερεν ἔξωθεν ἢ ἔσωθεν αὐτοῦ.

5. Περιγραφεῖς ὑπὸ τοῦ C. Litzia εἰς Catalogul Manuscriptelor Grecesti (Biblioteca Academiei Române), Βουκουρέστιον, 1909, σ. 142 ἐπ.

6. Βλ. P. C. Nicolopoulos, L'inventario dei Codici Vaticani Greci 2403-2631, 'Επετηρὶς 'Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, τ. ΑΕ' (1966), 'Αθῆναι, 1967, σ. 129-131.

7. Βλ. Δ. Σ. Γκίνη, Κείμενα Βυζαντινοῦ καὶ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου εἰς χειρογράφους ἐν 'Ελλάδι κώδικας, 'Αθῆναι, 1963, σ. 19.

8. Βλ. G. S. Marcou, Rapporti fra Chiesa e Stato in Grecia dalla Caduta di Costantinopoli (1453) fino agli inizi del XX secolo, Università di Roma, 1971, σ. 26 σημ. 1. Τὸ πρῶτον κεφάλαιον τῆς ἐν λόγῳ μελέτης (§ 1-3, 5-6) ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τὸν τίτλον «La posizione politica, religiosa e giuridica della Chiesa ortodossa e il suo contributo per la rinascita della nazione greca sotto il dominio turco» εἰς Annali di storia del diritto, Anno XIV-XVII (1970-1973), Università degli studi di Roma, Facoltà di Giurisprudenza, Ed. Giuffrè, Milano, 1974, σ. 267 ἐπ.

9. Βλ. G. S. Marcou, βιβλιοκρισία εἰς A. Sifoniou-Carapa, M. Tourtoglou, S. Trojanos, Μανουὴλ Μαλαξοῦ Νομοκάνων, δημοσιευθεῖσα εἰς Apollinaris, Institutum Utriusque Iuris, Pontificia Universitas Lateranensis, Anno XLV (1972), σελ. 769-770 καὶ εἰς Annali di storia del diritto, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 342-344.

γ. Ἐκ τῶν διαφόρων σημειώσεων ἐπὶ τῶν ῥῶν τῶν φύλλων τοῦ πρώτου καὶ τοῦ δευτέρου μέρους οὐδὲν θετικὸν στοιχεῖον προκύπτει δυνάμενον νὰ μᾶς διαφωτίσῃ περὶ τῆς προελεύσεως τοῦ κώδικος.

Περιγραφή αὐτοῦ. Ὁ κώδιξ ἀποτελεῖται ἐκ δύο μερῶν, τὸ πρῶτον (I) καὶ τὸ δεύτερον (II). Εἶναι χαρτῶος, διαστάσεων 29,0 x 20,50 ἐκ.

Εἰς τὸ πρῶτον μέρος ἡ γραπτὴ ἐπιφάνεια εἶναι 0 - 13,50 - 14.00 ἐκ. πλάτος καὶ 0 - 20 - 21 ἐκ. μῆκος, ἥτοι 35 γραμμαὶ εἰς δύο στήλας.

Εἰς τὸ δεύτερον μέρος ἡ γραπτὴ ἐπιφάνεια εἶναι 0- 13,50 - 14.00 ἐκ. πλάτος καὶ 0 - 22,5 ἐκ. μῆκος, ἥτοι 34 γραμμαὶ εἰς δύο στήλας.

Τὸ δέσιμον ἀμφοτέρων τῶν μερῶν εἶναι σύγχρονον ἐκ πρασίνου δέρματος καὶ λευκῆς ράχης.

Τὸ πρῶτον μέρος ἀποτελεῖται ἀπὸ φ. 1-140, τὸ δὲ δεύτερον ἀπὸ φ. 141 - 213.

Ἀμφοτέρα τὰ μέρη εἶναι κολοβά, σητόβρωτα, ἐν μέρει κατεστραμμένα, τὸ πρῶτον δὲ καὶ ἀκέφαλον.

Ἡ ἀρίθμησης, εἰς τὸ κάτω δεξιὸν ἄκρον ἐκάστου φύλλου (φ. 1 - 213) εἶναι ἔντυπος, δι' ἀραβικῶν χαρακτήρων· ὑπάρχουν, προσέτι, δύο πρόσφατοι χειρόγραφοι ἀριθμήσεις δι' ἀραβικῶν χαρακτήρων, αἵτινες διακόπτονται ἐνιαχοῦ⁹, διότι τὰ φύλλα εἶναι κατεστραμμένα.

Ἐκαστον μέρος τοῦ κώδικος ἔχει γραφῇ διὰ χειρὸς ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ γραφέως¹⁰.

Ἀμφοτέρα τὰ μέρη φέρουν μετρίας τέχνης κοσμήματα καὶ ἐρυθρογράφους ἐπιγραφὰς τῶν διαφόρων τμημάτων τῶν περιεχομένων· φέρουν ἐπίσης ἐνίοτε, ἄνωθεν τῆς περιγραφῆς, ἐρυθρὰν ταινίαν μετὰ καλαισθητῶν ποικιλιμάτων μετριοτάτης τέχνης, κατὰ πλάτος τῆς σελίδος (δεύτερον μέρος, φ. 141ν., 163r) ἢ τῆς στήλης (δεύτερον μέρος, φ. 180ν, 200r)· ὑπάρχουν, προσέτι δύο (δεύτερον μέρος, φ. 203r, 207r, 213r), τρεῖς (δεύτερον μέρος, φ. 179r) ἢ καὶ τέσσαρες (δεύτερον μέρος, φ. 207ν) ὀριζόντιαι γραμμαὶ διαχωρίζουσιν τὰ περιεχόμενα.

Τὰ γραμματικὰ καὶ συντακτικὰ λάθη τοῦ ἀντιγραφέως εἶναι σπάνια.

Τὸ ἀρχικὸν κεφαλαῖον γράμμα ἐκάστης ἀρχῆς τμήματος σχηματίζεται δι' ἀπλῶν ἐρυθρογραφιῶν ἄνευ οὐδεμιᾶς ἰδιαιτέρας τέχνης. Τὰ ἀρχικὰ κεφαλαῖα γράμματα, ὁμοιάζουν, πολλάκις, μεταξὺ τῶν.

Εἰς τὰς ῥας τῶν φύλλων ἔχει πολλάκις ἀναγραφῇ, δι' ἐρυθρᾶς μελάνης, ἡ προέλευσις τῶν κειμένων, τὰ ὅποια ἐχρησιμοποίησεν ὁ Μαλαξὸς διὰ τὴν σύνταξιν τοῦ Νομοκάνονος¹¹.

Προσέτι δὲ ἀνευρίσκομεν εἰς τὰς ῥας ὠρισμένων φύλλων καὶ τινὰς ἄλλας σημειώσεις. Ἐνδεικτικῶς ἀναφέρομεν τὰς ἐξῆς:

10. Φρονοῦμεν ὅτι εἶναι ὀρθώτερον νὰ γίνῃ διαχωρισμὸς τοῦ χειρογράφου τούτου εἰς δύο αὐτοτελεῖς κώδικας, καθ' ὅσον οὐδὲν στοιχεῖον κοινὸν ὑφίσταται μεταξὺ τούτων, τὸ ὅποιον νὰ δικαιολογῇ τὴν κοινὴν ἀρίθμησην καὶ τὴν διάκρισιν εἰς δύο μέρη.

11. Βλ. Κ. Ι. Δυοβουνιώτη, Ὁ Νομοκάνων ..., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 59 ἐπ. τὸν πλήρη κατάλογον αὐτῶν τῶν πηγῶν.

- α. Εἰς τὴν δεξιάν ὦαν τῶν φ. 27r, 43r, 47r κ.ά., εἶναι γεγραμμένη ἡ λέξις «ἀπορία» καὶ ὀλίγον κατωτέρω ἡ λέξις «λύσις».
- β. Εἰς τὴν ἀριστεράν ὦαν τοῦ φ. 42v εἶναι γεγραμμένη ἡ σημείωσις : «ἀξίως αὐτοῦ καὶ συμβασιλεύσωμεν αὐτῷ εἴγε πιστεύσωμεν».
- γ. Εἰς τὴν ἀριστεράν ὦαν τοῦ φ. 154v ἡ ἐξῆς σημείωσις : «σχόλιον τοῦ Ψελλοῦ. κατὰ πολλοὺς δὲ λέγεται ἀδιάθετος τρόποις, ὁ γὰρ μὴ διαθέμενος, καὶ ὁ μὴ κατὰ νόμοις καὶ ὁ τὴν διατύπωσιν ἔχων σπαραττομένην· καὶ ὅταν ἐστὶ ἄκυρος καὶ χωρὶς κληρονόμον».

Τὸ σύνολον τῶν ἐν λόγῳ σημειώσεων ἔχουν γραφῇ διὰ τῆς αὐτῆς χειρὸς τοῦ γραφέως τοῦ κώδικος.

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω ἀναφερομένων σημειώσεων, ἀνευρίσκονται ἐντὸς τοῦ κώδικος, εἴτε εἰς τὴν ὦαν ἐκάστου φύλλου, εἴτε εἰς χῶρον κενὸν τοῦ κειμένου, διάφοροι σημειώσεις, αἱ ὁποῖαι ἄλλοτε μὲν εἶναι ἐπαναλήψεις λέξεων τοῦ κειμένου, ἄλλοτε δὲ ἄσχετοι πρὸς αὐτό. Αἱ σημειώσεις αὗται εἶναι γεγραμμέναι καταφανῶς ὑπὸ ἄλλης χειρὸς καὶ διαφόρου μελάνης, μετὰ βεβαιότητος δέ, δύναται τις νὰ εἴπῃ ὅτι προσετέθησαν μεταγενεστέρως εἴτε ὑπὸ ἀναγνώστου εἴτε ὑπὸ τινος κατόχου τοῦ κώδικος. Εἰδικώτερον :

- α. Εἰς τὴν ὦαν τοῦ φ. 1 καὶ κάτωθεν τοῦ κειμένου ὑπάρχει ἡ σημείωσις : «1801. ἀφιερῶθῃ τῇ σχολῇ τῆς σχι[...]δ[...]. Ἡ ἀρίθμησις 1801 ἔχει ἀναγραφῇ δι' ἄλλης χειρὸς, εὐρίσκεται δὲ χαμηλότερον καὶ πρὸς τὰ ἀριστερὰ τῆς ὑπολοίπου φράσεως. Φρονοῦμεν ὅτι πρόκειται περὶ ἀριθμώσεως ἀοιθμοῦ εἰσόδου καταλόγου τῆς βιβλιοθήκης τῆς σχολῆς καὶ οὐχὶ ἡμερομηνίας.
- β. Εἰς τὴν ἀριστεράν ὦαν τοῦ φ. 32 v ἔχει γραφῇ ἡ ἐξῆς σημείωσις : «πόθεν οἱ λατίνοι ἔλαβον τρεῖς, καὶ τέσσερις λειτουργίας τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ, καὶ ἐν τῷ αὐτῷ τῷ θησιαστηρίῳ ποιεῖν, θαυμάζω».
- γ. Εἰς τὴν ὦαν τοῦ φ. 141 (ἀρχικὸν φύλλον τοῦ δευτέρου μέρους) καὶ κάτωθεν τοῦ κειμένου ὑπάρχει ἡ ἐξῆς σημείωσις : «Παΐσιου¹² Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλ(εως). Κα[...] δέ..... τοῦ ἐκ σι.....».

Ἡ σημείωσις ἀποτελεῖται ἐκ δύο μερῶν, ἕκαστον γεγραμμένον διὰ διαφόρου χειρὸς. Τὸ δεύτερον μέρος, ὁ καὶ δυσανάγνωστον, εἶναι ὑπογραφὴ τεθεῖσα εἰς σιγτόβρωτον σημεῖον τοῦ φύλλου.

- δ. Εἰς τὴν ἀριστεράν ὦαν τοῦ φ. 204 v :

α'. εἶναι ἀναγεγραμμένη ἡ φράσις «Ζανῆς γέγραφεν», καὶ

β'. ἐπαναλαμβάνεται ἡ φράσις «ἡ δίκηλλαν ἦ» εἰλημμένη ἐκ τοῦ παραπλεύρως κειμένου.

ε. Εἰς χῶρον κενὸν τοῦ κειμένου τῆς δεξιᾶς στήλης τοῦ φ. 204v εἶναι ἐπίσης γεγραμμένη ἡ λέξις «Ζανῆς». Αἱ τρεῖς αὗται σημειώσεις τοῦ φ. 204v ἔχουν γραφῇ διὰ τῆς αὐτῆς χειρὸς καὶ μελάνης.

12. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τῆς Ἀλώσεως μέχρι τῆς σήμερον, δύο μόνον Πατριάρχαι μετὰ τὸ ὄνομα Παῖσιος κατέλαβον τὸν πατριαρχικὸν θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως· ὁ Παῖσιος Α' (1652-1653, 1654-1655) καὶ ὁ Παῖσιος Β' (1726-1732, 1740-1743, 1744-1748, 1751-1752). Βλ. Δ. Α. Ζακυθηνόυ, Ἡ Τουρκοκρατία. Εἰσαγωγή εἰς τὴν νεωτέραν ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ, Ἀθῆναι, 1957, σ. 98.

Διατήρησις τοῦ κώδικος ὑπὸ τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ. Ὁ τρόπος διατηρήσεως τῶν δύο μερῶν τοῦ κώδικος εἶναι διάφορος, παρὰ τὸ ὅτι τὸ σύγχρονον δέσιμον αὐτοῦ εἶναι τὸ αὐτὸ δι' ἀμφοτέρωτα τὰ μέρη.

Τὸ πρῶτον μέρος, τὸ περιέχον τὸν Νομοκάνονα ἔχει διατηρηθῇ κατὰ τὸν πλέον δύσκολον καὶ δαπανηρὸν τρόπον, ἥτοι δι' ἐπικολλήσεως ἱαπωνικοῦ διαφανοῦς χάρτου, λόγῳ ἀκριβῶς τῆς σπουδαίας ἱστορικῆς καὶ νομικῆς ἀξίας τοῦ μέρους τούτου. Ἀξιζει, πάντως, νὰ σημειωθῇ ὅτι τὸ πρῶτον μέρος εἶναι πλέον σιγῶν τοῦ δευτέρου.

Τὸ δεύτερον μέρος, ὅπερ κατὰ τὴν ἡμετέραν γνώμην ἀποτελεῖ ἀντίγραφον τῆς γνωστῆς ἐργασίας τοῦ Leunclavius¹³, ἔχει διατηρηθῇ δι' ἀπλουστερίας καὶ ὀλιγώτερον δαπανηρᾶς μεθόδου, ἥτοι δι' ἐγκλεισμοῦ τῶν σελίδων τοῦ χειρογράφου μεταξὺ δύο πλαστικῶν διαφανῶν ἐπιφανειῶν. Ἡ κατάστασις τοῦ δευτέρου μέρους εἶναι γενικῶς καλλιτέρα τῆς τοῦ πρώτου.

Ἀξιζει νὰ ὑπογραμμισθῇ ὅτι, ἀπὸ τεχνικῆς ἐπόψεως, ἀμφοτέρωτα τὰ μέρη ἔχουν διατηρηθῇ κατὰ τρόπον ἄψογον.

Περιεχόμενα τοῦ κώδικος. Πρῶτον μέρος (I) <Νομοκάνων τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ εἰς τὴν ἀρχικὴν του μορφήν>.

1. Φύλλα 1r - 4v: <Πίναξ τῶν περιεχομένων>.

Ἀκέφαλος, ὄρχεται ἐκ τοῦ κεφαλαίου 4ς': «Περὶ συνωμοσίας ἢ φρατριάς ἢ στάσεις ποιούντων κληρικοὶ τε καὶ μονάζοντες». Ἀπὸ τοῦ κεφαλαίου φνβ' «Περὶ τοῦ πῶς γράφουσι εἰς τὸν ζουμπάνον», κολοβός.

2. Φύλλα 5r - 140r: <Κείμενον τοῦ Νομοκάνονος>.

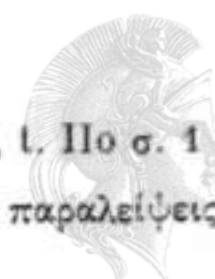
Ἀκέφαλον «πόληπτον εν [„2 ἔστω τοῖς προσιούσιν· ἀλλ' [„3 ἢ ὀργιζόμενος. Ἀκολουθεῖ τὸ κεφάλαιον <β'> ὑπὸ τὸν τίτλον: «Κατάκρισις ἐντεθεῖσα εἰς τοὺς κριτὰς [.....] καὶ Ἀλεξάνδρου τῶν εὐσεβῶν βασιλέων. Inc. «Ο[ἱ]μ[ε]ι δὲ τῶν κρίνειν λαχόντων». Τελευταῖον εἶναι τὸ κεφάλαιον ὑπ' ἀριθμὸν 576, φέρον ὡς τίτλον: «Περὶ πῶς γράφουσιν οἱ ἀρχιερεῖς τὰ γράμματα ἅπερ δίδωσι τῶν ἀπερχομένων εἰς ταξίδιον διὰ ξηρᾶς, ὅταν ὁ τόπος ἐκεῖνος ὑπάρχῃ ὑγιῆς, ἅτινα καλοῦνται παντέται». Inc. «Τιμιώτατε πρωτοπαπᾶ τοῦ (ὁ δεῖνα) τόπου καὶ εὐλαβέστατοι ἱερεῖς». Des. mut. «ἐκ τῶν ἐνταῦθα ἐξεληλυθότες ἀ[...].»

Δεύτερον μέρος (II) <Συλλογὴ Ἀστικοῦ Δικαίου, ἀντιγραφεῖσα πιθανῶς ἐκ τοῦ δευτέρου τόμου τῆς ἐργασίας τοῦ J. Leunclavius, *Juris graeco-romani tam Canonici quam Civilis*, Francfort, 1596)>.

1. Φύλλα 141r - 163r: «Μιχαὴλ ἀνθυπάτου καὶ κριτοῦ τοῦ Ἀτταλειάτου ποίημα νομικὸν ἥτοι πραγματικὴ πονηθεῖσα κατὰ κέλουςιν τοῦ βασιλέως Μιχαὴλ τοῦ Δουκᾶ¹⁴».
2. Φύλλα 163r - 179v: «Ἐκλογὴ τῶν νόμων ἐν συντόμῳ γενομένη παρὰ Λέοντος καὶ Κωνσταντίνου τῶν σοφῶν βασιλέων ἀπὸ τῶν Ἰνστιτούτων καὶ τῶν διγέστων

13. Βλ. J. Leunclavius, *Juris graeco-romani ...*, tomi duo, Francfort, 1596, t. II σ. 1 ἐπ.

14. Βλ. J. Leunclavius, 1596, ἐνθ' ἄνωτ., t. II, σελ. 1-79 με ἐνδιαμέσους παραλείψεις.

- καὶ τοῦ κώδικος καὶ τῶν νεαρῶν τοῦ μεγάλου Ἰουστινιανοῦ διατάξεων καὶ ἐπι-
διόρθωσις πρὸς τὸ φιλάνθρωπότερον ἐκτιθεῖσα ἐν μηνὶ μαρτίῳ Ἰνδικτιῶνος θ',
ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἔτει Στμζ' (=839)¹⁵».
3. Φύλλα 179r - 180v. «Τύπος τοῦ διατίθεσθαι παλαιός, ὃ περιέχεται: — Τὸ ἴσον
τῆς διαθήκης Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ¹⁶»
  4. Φύλλα 180v - 200r. «Βιβλίον Εὐσταθίου ἀντικένσορος περὶ χρονικῶν διαστη-
μάτων ἀπὸ ροπῆς ἕως ρ' ἐτῶν¹⁷».
  5. Φύλλα 200r - 203r. «Ἐκ τοῦ Ῥούφου νόμοι στρατιωτικοὶ¹⁸».
  6. Φύλλα 203r - 207r. «Νόμοι γεωργικοὶ κατ' ἐκλογὴν βιβ(λίου) τῆς θείας λή-
ξεως: — Ἰουστινιανοῦ προοίμιον¹⁹».
  7. Φύλλον 207v. «Ν(όμος) Ῥοδίων ναυτικός, ὃν ἐθέσπισαν (οἱ θεϊότατ)οι αὐτοκρά-
τορες Τιβέριος, Ἀ(δριανός), Ἀντωνῖνος, Περτίναξ, Λεύκιος, (Σεπτ)ίμιος Σε-
βῆρος ἀεισέβαστοι²⁰».
  8. Φύλλα 207v - 209v. «Κεφάλαια τοῦ ναυτικοῦ²¹».
  9. Φύλλα 209r - 213r. «Νόμος Ῥοδίων ναυτικός κατ' ἐκλογὴν ἐκ τοῦ ια' βιβλίου
τῶν διγεστῶν²²».
  10. Φύλλον 213r. «Πε[ρὶ τῶν νόμων Ῥοδίων ναυ]τικῶν ἐκ β[ιβλίου τινὸς νομίμου
τοῦ Δοκιμίου]²³».

Χρονολόγησις τοῦ κώδικος. Ἐκ τῆς ἐπιχειρηθείσης περιγραφῆς καὶ ἰδίᾳ τῶν σημειώ-
σεων τοῦ κώδικος, οὐδὲν θετικὸν στοιχεῖον συνάγεται περὶ τὴν χρονολόγησιν αὐτοῦ.
Χωρὶς ἀμφιβολίαν, ἡ ἰδιομορφία τῆς γραφῆς τοῦ κειμένου ἀνάγεται εἰς τὸν 17ον
αἰῶνα· τοῦτο, ὅμως, δὲν δύναται νὰ ἀποτελέσῃ ἐπαρκὲς στοιχεῖον διὰ τὴν χρονολό-
γησιν τοῦ ἐν λόγῳ κώδικος. Διὰ τοῦτο, θὰ προσπαθήσωμεν ἐν τοῖς ἐπομένοις νὰ
ἀχθῶμεν εἰς ὠρισμένα συμπεράσματα διὰ τοῦ προσδιορισμοῦ τῆς ἐποχῆς κατα-
σκευῆς τοῦ χάρτου.

Εἰς ἀμφοτέρω τὰ μέρη τοῦ κώδικος, ἐζητάσαμεν κατὰ κύριον λόγον τὰ ὕδατο-
γράμματα, ἅτινα μαρτυροῦν οὐχὶ μόνον τὴν ἡλικίαν τοῦ χάρτου, ἀλλὰ καὶ τὸν τρόπον
προελεύσεώς του.

Τὰ ὕδατογράμματα ταῦτα, ἅτινα εὐρίσκονται πάντοτε εἰς τὸ κέντρον τοῦ φύλ-
λου, καίτοι διαφέρουν πρὸς ἄλληλα, ἔχουν ὡς κύριον χαρακτηριστικὸν τρεῖς πύλους,
συνήθως συνοδευομένους ἐξ ἐτέρου ὕδατογράμματος τὸ ὅποιον ὁ Briquet²⁴ ἀποκα-
λεῖ «contremarque». Τὸ ὕδατόγραμμα τοῦτο παριστάνει τὰ ἀρχικὰ γράμματα τοῦ

15. Βλ. J. Leunclavius, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 79-134.

16. Βλ. J. Leunclavius, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 203-206.

17. Βλ. J. Leunclavius, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 207-248.

18. Βλ. J. Leunclavius, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 249-255.

19. Βλ. J. Leunclavius, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 256-265.

20. Βλ. J. Leunclavius, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 265.

21. Βλ. J. Leunclavius, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 266-269.

22. Βλ. J. Leunclavius, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 269-277.

23. Βλ. J. Leunclavius, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 278.

24. Βλ. C. M. Briquet, *Les Filigranes, I, Original Text (A-J)*, Amsterdam, MCMLXVIII, σελ.
222.

ονόματος τοῦ ἐργοστασίου ἢ τῆς πόλεως, ἐκ τῆς ὁποίας προέρχεται ὁ χάρτης. Εἰς τὰ φύλλα 196 - 199 κατέστη ἀδύνατος ἡ ἐξακρίβωσις τῶν ὑδατογραμμάτων, διότι ταῦτα ἦσαν σητόβρωτα.

Οἱ πύλοι, ἀποτελοῦν σῆμα χάρτου ἰταλικῆς καὶ δὴ βενετικῆς προελεύσεως²⁵, ἀρίστης δὲ ποιότητος²⁶. Τινὲς προέρχονται καὶ ἐκ τῆς Παδούης ἢ τοῦ Φαμπριᾶνο· ἀποδεικνύεται οὕτως ἡ εὐρεῖα χρήσις τοῦ πύλου ὡς ὑδατογράμματος οὐχὶ μόνον εἰς τὴν Βενετίαν ἀλλὰ καὶ τὰ ὑποτελῆ ἢ ἔχοντα σχέσεις μετ' αὐτῆς λοιπὰ ἰταλικά κρατίδια.

Οἱ πύλοι ἀπαντῶνται διὰ πρώτην φοράν εἰς τὰ ὑδατογράμματα κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα. Συνήθως εἶναι εἰς πύλος, εὐρισκόμενος εἰς τὸ κέντρον τοῦ φύλλου, ὑπὸ τὴν ἀπλουστεράν αὐτοῦ μορφήν καὶ ἄνευ οὐδενὸς διακοσμητικοῦ στοιχείου²⁷.

Κατὰ τὸν 15ον αἰῶνα, ποικίλλει τὸ βασικὸν σχῆμα τῶν πύλων, συχνάκις διακοσμουμένων τούτων ποικιλομόρφως (π.χ. κορδόνια μετὰ κροσσῶν διασταυρούμενα μεταξὺ των, θύσανοι, κ.ἄ.)²⁸ καὶ συνοδευομένων ἐξ ἑνὸς contremarque.

Τὸν 16ον αἰῶνα, οἱ πύλοι ἀρχίζουν νὰ ἐπαίρουν εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτῶν μορφήν ἄνευ οὐδενὸς διακοσμητικοῦ στοιχείου. Ἐὰν δὲ τὸ ὑδατόγραμμα, ἀποτελεῖται ἀπὸ περισσοτέρους τοῦ ἑνὸς πύλους — δύο ἢ τρεῖς —, οὗτοι εὐρίσκονται πάντοτε εἰς

25. Βλ. G. S a r d i n i, *Esame sui principi della francese ed italiana tipografia*, Lib. II, Lucca, 1797, Vol. I, ὑδατογράμματα ὑπ' ἀριθ. 9, 10, 11. K. T r o m o n i n a, *Znaki PiStšej Bumagi*, Μόσχα, 1844, σελ. 8, 11. G. F u m a g a l l i, *Lexicon typographicum Italiae*, Firenze, 1905, σελ. 69. A. M. H i n d, *British Museum. Catalogue of Early Italian Engravings*, London, 1910, σελ. 594 ἐπ. W.A. C h u r c h i l l, *Watermarks in Paper in Holland, England, France, etc. in the XVII and XVIII centuries and their interconnection*, Amsterdam, MCMXXXV, σελ. 87 ἐπ. E. H e a w o o d, M.A., *Monumenta Chartae Papyraceae, I, Watermarks (Mainly of the 17th and 18th centuries)*, The Paper Publications Society, Hilversum - Holland, MCML, σελ. 121 ἐπ. G. E i n e d e r, *The Ancient Paper-Mills of the former Austro-Hungarian Empire and their Watermarks Mon. Ch. Papy. Hist. Illustr.*, Hilversum - Holland, MCMLX, σελ. 180. C.M. B r i q u e t, *Les Filigranes, I, ἐνθ. ἄνωτ.*, σελ. 222 ἐπ. O. V a l l s, I Subirà, *Paper and Watermarks in Catalonia, Volume I, Text, Mon. Ch. Papy. Hist. Illustr.*, Amsterdam, MCMLXX, pag. 416 καὶ vol. II, *Watermarks, πίνακα ὑπ' ἀριθμὸν 264, ὑδατογράμματα ὑπ' ἀριθ. 1778 1779. I segni delle carte raccolte da Aurelio e Augusto Longhi delle disegni eseguite da C. C a n a v a r i*, Fabriano, ἄν. χρ., σ. 140 ἐπ. G.H. B e a n s, *Some 16th century Watermarks found in maps prevalent in Italian...*, U.S.A., 1938, σελ. 69 ἐπ.

26. Βλ. G. E i n e d e r, *The Ancien t.* ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 170, ὅστις ἀναφέρει χαρακτηριστικῶς ὅτι «...is a perfect writing paper...».

27. Βλ. C.M. B r i q u e t, *Les Filigranes, III, Watermark Illustrations*, Amsterdam, MCMLXVIII, ὑδατογράμματα ὑπ' ἀριθ. 3353-3517. *I segni delle carte...* ἐνθ' ἄνωτ., πίνακες ὑπ' ἀριθ. 70, 71, 72 καὶ ὑδατογράμματα ὑπ' ἀριθ. 946-983.

28. Βλ. K. T r o m o n i n a, *Znaki ... ἐνθ' ἄνωτ.*, σελ. 11, πίνακα III, τὰ ὑδατογράμματα ὑπ' ἀριθμὸν 69, 70, 71, τὰ ὅποια ἀνήκουν εἰς κώδικας μετὰ χρονολογίαν 1471 καὶ τὸ ὑπ' ἀριθμὸν 249, ἀνήκουν εἰς κώδικα βενετικῆς προελεύσεως φέροντα χρονολογίαν 1450. G. E i n e d e r, *The Ancient...* ἐνθ' ἄνωτ., τὰ ὑδατογράμματα ὑπ' ἀριθμὸν 1776 καὶ 1777 ἀνήκοντα εἰς κώδικας προερχομένους ἐκ τοῦ Φαμπριᾶνο καὶ φέροντας χρονολογίαν 1465. C.M. B r i q u e t, I, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 222 ἐπ. E. H e a w o o d, M.A., *Monumenta...* ἐνθ' ἄνωτ., πίνακα ὑπ' ἀριθ. 334, ὑδατογράμματα ὑπ' ἀριθ. 2597, 2598, 2599.

τὸ κέντρον τῆς σελίδος τοῦ κώδικος, εἶναι δὲ ἰσομεγέθεις, ὁμοιόμορφοι καὶ τοποθετημένοι εἰς σχῆμα πυραμίδος.

Τὸν 17ον αἰῶνα, ἂν καὶ οἱ πύλοι ἐξακολουθοῦν νὰ ἀνευρίσκωνται ὑπὸ τὴν ἰδίαν μὲ τὴν τοῦ 16ου αἰῶνος μορφήν, ὅμως, πολλάκις περιγλείονται ὑπὸ διαφόρων σχημάτων — συνήθως στέμματα — καὶ πλαισιοῦνται ὑπὸ ποικίλων σχεδίων, ἥτοι σταυρῶν, ἀνθέων, κ.ἄ.²⁹. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν δύο τούτων αἰώνων, οἱ πύλοι συνοδεύονται συχνάκις ἐξ ἑνὸς *contremarque*, τριφύλλιον ἢ σταυρόν, τοῦ ὁποίου τὰ ἄκρα ἀπολήγουν εἰς τὰ ἀρχικὰ γράμματα τοῦ ὀνόματος τοῦ ἐργοστασίου ἢ τῆς πόλεως, ἐξ ἧς προέρχεται ὁ χάρτης³⁰.

Οἱ πύλοι, ὡς ὑδατόγραμμα, ἀνευρίσκονται ἐπίσης καὶ τὸν 18ον³¹ καὶ 19ον³² αἰῶνα. Κατ' αὐτὴν τὴν χρονικὴν περίοδον, τὸ σχῆμα τούτων ποικίλλει, ἀναλόγως τοῦ τόπου προελεύσεως τοῦ χάρτου. Ἄξιον μνείας εἶναι τὸ γεγονός ὅτι τὸν 18ον καὶ 19ον αἰῶνα, πολλοὶ τυπογράφοι τῆς Μεσογειακῆς Εὐρώπης χρησιμοποιοῦν εὐρέως ὡς ὑδατόγραμμα χάρτου τοὺς πύλους, μέχρι τοῦδε ἀποκλειστικὸν σῆμ. χάρτου τῶν ἰταλικῶν πόλεων³³.

Οὕτω, στηριζόμενοι ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὰ παλαιογραφικῆς φύσεως στοιχεῖα τὰ ἀφορῶντα εἰς τοὺς πύλους ὡς ὑδατόγραμμα, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς ἕτερα τοιαῦτα προκύψαντα κατὰ τὴν διεξαγωγὴν τῆς ἐρεῦνης μας, ἐπιχειροῦμεν τὴν χρονολόγησιν τοῦ χρησιμοποιηθέντος χάρτου κεχωρισμένως δι' ἕκαστον τῶν μερῶν τοῦ ὑπ' ἀριθ. 2590 ἑλληνικοῦ χειρογράφου κώδικος τῆς Ἀπ. Βατικανῆς Βιβλιοθήκης³⁴.

I. Τὰ ὑδατογράμματα τοῦ πρώτου μέρους τοῦ κώδικος:

- α. Εἰς ἐσωτερικὸν στέμματος, κάτωθεν τοῦ ὁποίου ὡς προέκτασις ὑπάρχει σταυρὸς ποικιλομόρφως διακεκοσμημένος, ἀνευρίσκονται τρεῖς ὁμοιόμορφοι πύλοι εἰς σχῆμα πυραμίδος. Τὸ ἐν λόγῳ ὑδατόγραμμα ἔχει ὡς *contremarque*, τριφύλλιον ἐκ τῆς βάσεως τοῦ ὁποίου ἄγεται γραμμὴ κάθετος πρὸς τὸ κέντρον ἐτέρας ὀριζοντίου καὶ ἰσομήκους, ἕκαστον τῶν ἄκρων δὲ αὐτῆς ἀπολήγει εἰς ἓνα C³⁵.
- β. Στέμμα εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ὁποίου εὐρίσκονται τρεῖς ὁμοιόμορφοι πύλοι εἰς σχῆμα πυραμίδος καὶ κάτωθεν αὐτῶν ὀριζοντία γραμμὴ τὰ ἄκρα τῆς ὁ-

29. Βλ. C.M. Briquet, I, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 222 ἐπ.

30. Βλ. The Nostitz Papers edited by The Paper Publications Society, Hilversum-Holland, MCMLVI, τὰ *contremarque* τῶν ὑδατογραμμάτων ὑπ' ἀριθ. 757-766.

31. Βλ. G. Eineder, ἐνθ' ἄνωτ., τὸ ὑδατόγραμμα ὑπ' ἀριθμὸν 1065, τὸ ὁποῖον ἀνήκει εἰς κώδικα προερχόμενον ἐκ τῆς περιοχῆς Λομβαρδίας-Βενετίας καὶ φέρει χρονολογίαν 1732.

32. Βλ. G. Eineder, ἐνθ' ἄνωτ., τὸ ὑδατόγραμμα ὑπ' ἀριθμὸν 1786 (Supplementary Watermarks) ἀνήκον εἰς κώδικα φέροντα χρονολογίαν 1800.

33. Βλ. G. Eineder, ἐνθ' ἄνωτ., τὸ ὑδατόγραμμα ὑπ' ἀριθμὸν 1785 (Supplementary Watermarks) ἀνήκον εἰς ἰσπανικὸν κώδικα φέροντα χρονολογίαν 1792.

34. Ἄξιον μνείας ὅτι αἱ ἐξετάζουσαι τὰ ὑδατογράμματα τοῦ 16ου καὶ 17ου αἰῶνος μελέται, εἶναι ἐλάχισται.

35. Διακρίνονται εἰς τὰ Φ. 11-19, 56-58, 65-70, 92-101, ἐναλλάξ, τὸ ὑδατόγραμμα καὶ τὸ *contremarque*.

ποίας ἀπολήγουν εἰς δύο ἀντιστοίχως C³⁶. Τὸ ὑδατόγραμμα τοῦτο δὲν ἔχει contremarque διότι τὰ δύο C — ἀρχικά γράμματα προφανῶς τοῦ ἐργοστασίου κατασκευῆς τοῦ χάρτου — προσετέθησαν ἐντὸς τοῦ στέμματος κάτωθεν τῶν πύλων.

Ὡς ἐκ τῶν ἀνωτέρω λεχθέντων συνάγεται, τὰ ὑδατογράμματα τοῦ πρώτου μέρους τοῦ κώδικος εἶναι τοῦ 17ου αἰῶνος. Ὑποστηρίζομεν δὲ ὅτι πρέπει νὰ εἶναι τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ αἰῶνος τούτου, διότι, ἕτερος, ἀνέκδοτος εἰσέτι, λατινικὸς χειρόγραφος κώδιξ, φέρων τὰ αὐτὰ ὑδατογράμματα μὲ ἐλαχίστας ἐπουσιώδεις διαφορὰς καὶ εὐρισκόμενος εἰς τὸ Κρατικὸν Ἀρχεῖον τοῦ Παλέρμο, φέρει χρονολόγησιν τοῦ ἔτους 1671³⁷.

II. Τὰ ὑδατογράμματα τοῦ δευτέρου μέρους τοῦ κώδικος.

α. Εἰς τὸ κέντρον τῆς σελίδος ἀνευρίσκονται πάντοτε τρεῖς ὁμοιόμορφοι, ἰσομεγέθεις καὶ εἰς σχῆμα πυραμίδος πύλοι³⁸. Ἔχουν δὲ ὡς contemarque σταυρὸν σχηματιζόμενον ἐκ δύο γραμμῶν τεμνουσῶν ἀλλήλας καθέτως. Τὸ ἄνω ἄκρον αὐτοῦ ἀπολήγει εἰς τριφύλλιον, τὸ κάτω ἄκρον εἰς τὸ γράμμα N, τὸ δεξιὸν ἄκρον εἰς τὸ γράμμα P καὶ τὸ ἀριστερὸν ἄκρον εἰς τὸ γράμμα A. Κατὰ τὴν ἡμετέραν γνώμην τὰ τρία κεφαλαῖα γράμματα P, A, N, πιθανὸν νὰ ἀναφέρονται εἰς ἐργοστάσιον κατασκευῆς χάρτου περιοχῆς τῆς Παδούης (charta PAdovaNα).

Πρὸς ἀκριβεστέραν ὁμῶς χρονολόγησιν τοῦ δευτέρου μέρους ἐκ τῆς γενομένης ὑφ' ἡμῶν ἐρεῦνης, προέκυψεν ὅτι:

- α. Ὁ ἐν λόγῳ κώδιξ πιθανὸν νὰ εἶναι ἀντιγραφή τῆς γνωστῆς ἐργασίας τοῦ Leunclavius³⁹, ἥτις ἐδημοσιεύθη τὸ 1596.
- β. Ἀνέκδοτος εἰσέτι, λατινικὸς χειρόγραφος κώδιξ, φέρων τὰ αὐτὰ ὑδατογράμματα καὶ εὐρισκόμενος εἰς τὸ Κρατικὸν Ἀρχεῖον τοῦ Παλέρμο, φέρει χρονολόγησιν τοῦ ἔτους 1622⁴⁰.
- γ. Ἄλλοι χειρόγραφοι κώδικες, ἰταλικῆς προελεύσεως, εὐρισκόμενοι εἰς τὰ Ἀρχεῖα τῆς Πράγας καὶ τῆς Βιέννης καὶ φέροντες τὰ αὐτὰ ἐπίσης ὑδατογράμματα, φέρουν χρονολογίαν 1648 - 1660⁴¹.

Δυνάμεθα οὕτω, μετὰ βεβαιότητος νὰ εἴπωμεν ὅτι τὰ κυρίως ὑδατογράμματα τοῦ δευτέρου μέρους εἶναι τοῦ 16ου αἰῶνος, ἦσαν ὁμῶς ταῦτα ἐν χρήσει καὶ κατὰ τὸν 17ον, ὡς προκύπτει ἐκ τῶν χειρογράφων κωδίκων τοῦ Κρατικοῦ Ἀρχείου τοῦ Παλέρμο, τῆς Πράγας καὶ τῆς Βιέννης.

Εἰς τὸ ἐν λόγῳ δεύτερον μέρος τοῦ ὑπ' ἀριθ. 2590 Ἑλληνικοῦ χειρογράφου κώδικος τῆς Ἀπ. Βατικανῆς Βιβλιοθήκης, ἀνεύρομεν ἐπίσης ὡς ὑδατόγραμμα — εἰς

36. Διακρίνεται εἰς τὰ Φ. 1-10, 20-55, 59-64, 71, 91, 103-140.

37. Βλ. W.A. Churchill, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 87, πίνακας ὑπ' ἀριθμὸν CCCLXII, ὑδατόγραμμα ὑπ' ἀριθ. 489.

38. Διακρίνονται ὑδατόγραμμα καὶ contremarque, ἐναλλάξ, εἰς τὰ Φ. 141-195.

39. Βλ. J. Leunclavius, ἐνθ' ἄνωτ.

40. Βλ. W.A. Churchill, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 87, πίνακας ὑπ' ἀριθ. CCCLXI ὑδατόγραμμα ὑπ' ἀριθ. 486.

41. Βλ. The Nostitz Papers... ἐνθ' ἄνωτ., ὑδατογράμματα ὑπ' ἀριθ. 757-766.

ἐλαχίστας σελίδας — καὶ φανταστικὸν τετράπουν πιτηνὸν μὲ λαιμὸν κύκνου ἔχων ὡς *contremarque* τὰ γράμματα. Ἡ καὶ ἕτερον τὸ ὁποῖον οὐδόλως διακρίνεται, διότι εὐρίσκεται εἰς φύλλα σητόβρωτα⁴².

Ἐν τέλει, ἐν ἀκόμῃ στοιχεῖον, τὸ ὁποῖον ἐπιβεβαιώνει τὰ ἡμέτερα συμπεράσματα, εἶναι καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ἐρυθρόγραφα ἀρχικὰ κεφαλαῖα γράμματα ἐκάστης ιαξαγράφου ἢ περιόδου τοῦ κώδικος (πρῶτον καὶ δεύτερον μέρος) εἶναι ὁμοίας τέχνης μὲ τὰ συχνάκις εὐρισκόμενα εἰς χειρογράφους κώδικας, ἐπίσης ἰταλικῆς προελεύσεως, τοῦ δεκάτου ἕκτου καὶ δεκάτου ἑβδόμου αἰῶνος⁴³.

Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων, ἦτοι τῆς ἀναλύσεως τῶν ὕδατογραμμάτων καὶ διακριτικῶν σημείων, ὡς καὶ τῆς προελεύσεως καὶ χρονολογήσεως τοῦ χάρτου, ἀγόμεθα εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ ὑπ' ἀριθ. 2590 ἐλληνικὸς κώδιξ τῆς Ἀπ. Βατικανῆς Βιβλιοθήκης, κατὰ τὸ πρῶτον μέρος αὐτοῦ τὸ περιέχον τὸν νομοκάνονα τοῦ Μ. Μαλαξοῦ εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτοῦ μορφήν, ἀνάγεται εἰς τὸν 17ον αἰῶνα καὶ μᾶλλον εἰς τὸ δεύτερον ἡμισυ αὐτοῦ. Ὅσον ἀφορᾷ δὲ εἰς τὸ δεύτερον μέρος τοῦ αὐτοῦ κώδικος, δεδομένου ὅτι τοῦτο εἶναι ἀντιγραφή τῆς ἐργασίας τοῦ Leunclavius (1596), καὶ τὰ ὕδατογράμματα αὐτοῦ χρονολογοῦνται εἰς τὸν 16ον καὶ τὸν 17ον αἰῶνα, πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἀνάγεται εἰς τὰ τελεῖα τοῦ 16ου ἢ εἰς τὸν 17ον αἰῶνα.

42. Διακρίνεται εἰς τὰ Φ. 200-213.

43. Βλ. F. Ongania, *L'arte della stampa nel rinascimento italiano*, Venezia, 1894, σελ. 12 (σχ. 2), σελ. 13 (σχ. 1), σελ. 41 (σχ. 3), σελ. 58 (σχ. 1, 13), σελ. 60 (σχ. 2), σελ. 61 (σχ. 2), σελ. 67 (σχ. 2), σελ. 69 (σχ. 2), σελ. 96 (σχ. 2), σελ. 97 (σχ. 1), σελ. 100 (σχ. 1), κ.ξ.

